

УДК 32:801.73

Шевчук Дмитро Михайлович,
кандидат філософських наук, старший викладач кафедри культурології та філософії Національного університету "Острозька академія"

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС: ПРОБЛЕМА РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ПОМІЖ ТЕКСТОМ І КОНТЕКСТОМ

У статті досліджуються основні аспекти політичного дискурсу. Звертається увага на політичний дискурс і проблему реалізації політики поміж текстом і контекстом. Розглядаються основні визначення політичного дискурсу, найважливіші його концепції (М. Фуко, Ш. Муфф і Е. Лакло), а також вплив мови на формування політичного дискурсу.

Ключові слова: політика, дискурс, політичний дискурс, мова, комунікація.

В статье посвящена исследуются основные аспекты политического дискурса. Обращается внимание на политический дискурс и проблему реализации политики между текстом и контекстом. Рассматриваются основные определения дискурса, наиболее важные его концепции (М. Фуко, Ш. Муфф, Э. Лакло и др.), а также влияние языка на формирование политического дискурса.

Ключевые слова: политика, дискурс, политический дискурс, язык, коммуникация.

The article is devoted to the investigation of the main aspects of political discourse. Author pays attention to the political discourse and problem of realization of the politics between text and context. The main definitions of discourse, the most important conceptions of it (M. Foucault, Ch. Mouffe, E. Laclau and others), and the influence of language on the creating of political discourse are also analyzed.

Key words: politics, discourse, political discourse, language, communication.

Зміна парадигм, а навіть онтологій, у сучасній культурі, що призвела до панування дискурсів і усвідомлення цього пануван-

ня, має значний вплив на політичні феномени, їх появу, функціонування та осмислення. При аналізі політичних феноменів часто звертають увагу передусім на політичний дискурс як механізм витворення і сукупності політичних комунікацій. Творення, функціонування та домінування певного політичного дискурсу пов’язане із значною роллю медіа в сучасній культурі (слід згадати, зокрема, феномен медіатизації влади) і застосуванням різного роду комунікативних технологій у творенні реальності та закладанні меж інтерпретації політичного (і взагалі соціального) світу.

Проблеми формування, функціонування політичного дискурсу та методологічні аспекти його аналізу є надзвичайно актуальними як об’єкт досліджень у сучасній політичній, філософській, соціологічній та філологічній науках. Серед дослідників проблематики можемо зазначити передусім таких науковців, як: Т. ван Дейк, Е. Лакло, Ш. Муфф, О. Шейгал, В. Чернявська, Р. Водак та ін. Так чи інакше, у межах дослідження основ дискурс-аналізу до проблем політичного дискурсу зверталися М. Йоргансен, Л. Філіпс, М. Пеше та ін.

Термін “дискурс” багатозначне поняття. Його можна розуміти у найпростішому значенні як будь-яке висловлювання (дискурс у цьому значенні буде перетинатися із поняттям мовлення в Сосюрівському розумінні). Серед інших значень можемо згадати, що дискурс – це: висловлювання в глобальному сенсі; вплив висловлювання на його адресата; розмова, як основний тип висловлювання; мовлення, що присвоюється промовцем (Бенвеніст); мовлення (напроти́вагу мови), тобто диверсифікація на поверхневому рівні, пов’язана з різноманітністю вживання, характерною для мовних одиниць; термін, що позначає систему обмежень, які накладаються на необмежене число висловлювань з огляду на певну соціальну або ідеологічну позицію; в традиції дискурс-аналізу висловлювання, яке розглядається з точки зору дискурсивного механізму, що ним керує [4, с. 26-27]; особливий спосіб спілкування і розуміння навколишнього світу (або певного аспекту світу) [3, с. 15]. Вже з цієї кількості визначень видно, що дискурс є надзвичайно поширеним (і навіть модним) концептом у сучасній науці. Це часто призводить до того, що воно втрачає свої значення і стає розмитим. Однак найчастіше з поняттям дискурсу пов’язана інтуїція щодо символічної організації соціальної (політичної) реальності, важливу роль при цьому відіграє використання мовних засобів, а також переконання у тому, що сама мова організована відповідно до структур, які характер-

ні для висловлювань у різних сферах соціального життя. До цього додамо таке твердження: “Дискурс стає самостійним смисловим полем – певною реальністю, яка розвивається згідно із власним смисловим законом. Безумовно, зміст і структура дискурсів не просто відображають уявлення людей про світ, але вони й створюють символічну реальність, якій люди потім слідує” [3, с. 10]. Часто також можемо зустріти твердження, що саме дискурс є одним із основних інструментів соціальної влади.

При розумінні політичного дискурсу сучасні дослідники найчастіше звертаються до постструктуралізму, переосмислення ним основ структуралістської методології дослідження проблем мови та культури, а також витвореного в межах постструктуралістського підходу розуміння мови, тексту, знаку тощо. Зокрема, сучасний дискурс-аналіз, незважаючи на різноманітність підходів, які в його межах постали, спирається переважно на такі основні ідеї постструктуралізму: (1) мова не є лише відображенням дійсності; (2) мова витворює структури або дискурси (зауважується, що існує низка систем або дискурсів, у межах яких одне і те ж висловлювання може мати різні значення); (3) структури дискурсів створюються і трансформуються в дискурсивній практиці; (4) слід досліджувати те, як зберігаються і змінюються ці структури за допомогою аналізу специфічних контекстів, а яких діє мова [3, с. 30].

У межах постструктуралізму найбільш розроблена концепція дискурсу представлена в працях М. Фуко (наприклад, “Слова і речі”, “Археологія знання”, “Наглядати і карати”). Пов’язана ця концепція передусім із осмисленням проблем методології гуманітарних наук та осмисленням феномена влади. Терміни “дискурс”, “дискурсія”, “дискурсивний” в працях французького мислителя вживаються досить часто й мають різні значення. Дискурс М. Фуко розуміє як текст, висловлювання, але також передусім як тип чи серія висловлювань, які існують у певній системі відносин. Дискурс – це також сукупність знаків, які представляють собою висловлювання; це сукупність висловлювань, які мають ті самі принципи формування і залежать від однієї і тієї ж дискурсивної формації. Дискурс є історичним, а тому М. Фуко звертається до методології історичних досліджень. Зокрема, в праці “Археологія знання” він висловлює задум “чистого *опису дискурсивних подій* як горизонту для встановлення єдностей, що себе в ньому формують”. У пізніших вправах М. Фуко звертається до поняття дискурсу у його відношенні до влади, тим самим виокремлюючи дискурси здійснення влади.

Дискурс загалом можна розуміти як комплексний взаємозв'язок між текстом та контекстом. “Дискурс в одному із його можливих розумінь позначає текст у нерозривному зв'язку з ситуативним контекстом, який визначає усе те, що суттєве для породження цього висловлювання / тексту, в зв'язку із системою комунікативно-прагматичних і когнітивних цілеустановок автора, який взаємодіє з адресатом. В даному сенсі дискурс характеризує комунікативний процес, що призводить до утворення певної структури – тексту” [9, с. 69]. Відтак, творення й функціонування політичного дискурсу, а також поява політичних феноменів, ним зумовлених, окреслення меж політичної реальності та умов її інтерпретації за допомогою політичних дискурсів (що надзвичайно актуально для сучасності), можемо визначити як реалізацію політики поміж текстом і контекстом.

Передусім варто звернути увагу на розуміння тексту, яке характерне для сучасності. Текст як сукупність пов'язаних між собою знаків розуміється надзвичайно широко. Відбувається своєрідна текстуалізація світу, культури. Для постмодернізму характерне загалом уявлення про те, що будь-що є текстом.

З поняттям дискурсу пов'язане передусім розуміння тексту, яке було витворене в межах постструктуралізму. В цьому контексті можемо згадати граматику Ж. Деріди, текстовий аналіз Р. Барта, семаналіз Ю. Кристевої тощо. Текст характеризується, по-перше, як мережа генерації значення без мети і без центру, по-друге, як анонімний текст, який є динамічним, смисловим горизонтом для усіх текстів, що інституціоналізувалися (наприклад, в друкованій формі), по-третє, як множинність смислу, принципова відкритість, незавершеність значень, що не піддаються ієрархізації та визначенню з боку владних структур або відсилають до сфери бажання [8, с. 821].

Поняття політичного контексту значною мірою перекривається поняттям соціального контексту. Концепцію соціального контексту зустрічаємо, зокрема, в працях Т. ван Дейка. Розробляючи принципи аналізу дискурсів, Т. ван Дейк зауважує, що при аналізі прагматичного розуміння слід брати до уваги соціальний контекст. При чому важливу роль відіграє не сама ситуація, а її інтерпретація та уявлення про неї учасників комунікації. Соціальний контекст постає абстрактним конструктом стосовно реальних соціальних ситуацій. При цьому дослідник стверджує, що аналіз соціального контексту слід починати з “загального соціального контексту” який визначається в категоріях: (i) особисте, (ii) суспільне, (iii) інституціональне/формальне, (iv) нефор-

мальне. Т. ван Дейк пише: "...Вони [категорії – Д. Ш.] характеризують різноманітні види соціальних контекстів, в тому числі, наприклад, суспільні інститути (суди, лікарні, дорожній рух), неформальні суспільні "місця" (салон автобуса, ресторани), приватні інститути (сім'я), неформальні особисті "ситуації" (бійки, освідчення в коханні)" [2; 23]. Подальший аналіз соціального контексту, на думку дослідника, може здійснюватися за допомогою категорій: (i) позиції (наприклад, ролі, статусу), (ii) властивості (стать, вік), (iii) стосунку (авторитет, домінування), (iv) функції (наприклад, "слуга", "суддя"). У такий спосіб можна помітити взаємозв'язок і взаємозумовленість між характеристиками соціального контексту і учасниками, що визначає можливість поведінки учасників у тих чи інших ситуаціях. Крім того, Т. ван Дейк зауважує, що соціальним контекстам може бути надана організація за допомогою певної структури соціальних фреймів. Останні розуміються ним як вид загального знання, еістемічні одиниці якого організовані навколо певного концепту і містять основну, типову і потенційно можливу інформацію, яка асоціюється з тим або іншим концептом.

Однією з найбільш відомих в сучасній політичній філософії є концепція дискурсу Е. Лакло і Ш. Муфф. Ця концепція представлена насамперед у їх праці "Гегемонія і соціалістична стратегія" [12] і спрямована на розуміння соціального як дискурсивної конструкції, що реалізується на основі поєднання марксистського (передусім неомарксистська концепція гегемонії А. Грамши) та структуралістського (використання ідей структуралізму Ф. де Сосюра) підходів до осмислення соціальних і політичних процесів. Для Е. Лакло і Ш. Муфф характерне переконання, що соціальні явища ніколи не бувають повними і завершеними. Е. Лакло в одній зі своїх статей досить чітко про це висловлюється: "Найвеличніше досягнення структуралізму полягає у визнанні відносного характеру будь-якої соціальної ідентичності, межею для нього було перетворення цих відносин в систему, у впізнаваний і осяжний об'єкт (тобто в його сутність). Але якщо ми стверджуємо відносний характер будь-якої ідентичності і якщо в той же час ми відмовляємося від *фіксації* цих ідентичностей у системі, тоді соціальне повинне ототожнюватися з безкінечною грою відмінностей, тобто з тим, що в самому суворому сенсі ми можемо назвати *дискурсом* – за умови, зрозуміло, що ми звільняємо поняття дискурсу від його обмеженого значення як мовлення і письма" [5, с. 55]. Крім цього, вони стверджують, що події, які реально існують, отримують своє визначення залежно від організа-

ції дискурсивного поля. Відтак, стає очевидним, що об’єктів поза дискурсом для нас не існує. Також і суб’єкт постає як децентрований, розщеплений і такий, що набуває своєї ідентичності лише в дискурсах: “Людина набуває ідентичності за посередництвом... позиціонування в дискурсах, що містять організовану структуру знаків, які мають в центрі вузлову точку. Дискурси приймають, відкидають і обговорюють різноманітне розуміння особистості. Відповідно, особистість – це дещо соціальне” [3, с. 75]. Загадаймо й те, що Е. Лакло і Ш. Муфф представляють власне поняття влади. Влада у них, подібно як у М. Фуко, розуміється як інструмент, який створює усе соціальне.

Розглядаючи політичні дискурси загалом, звернемо увагу на те, що вони значною мірою спираються на силу мови щодо конструювання світу. Мова задає “оптику” бачення світу та визначає його межі (здаймо відомий вислів Л. Вітгенштейна про те, що межі мови є межами світу). Трансляція певного повідомлення і впорядкування, у такий спосіб, семіотичного простору (семіосфери) пов’язані з творенням певного образу світу. Мова – це “не просто канал передачі інформації про прості явища, факти чи поведінку людей, а “механізм”, що відтворює і в результаті створює соціальний світ” [3, с. 26]. Можливості використання мови як інструменту здійснення влади детально проаналізовані в праці Р. Блакара [1]. Дослідник звертає увагу на те, що мова є складовою соціальної рамки або матриці. На основі цього він аналізує мову та функціонування мови в складі соціальної та політичної дійсності або поведінки, що структурують наше повсякденне життя і керують ним. На простих прикладах з повсякденної комунікації Р. Блакар демонструє те, що вибір виразів, який здійснюється відправником повідомлення, впливає на розуміння реципієнтом того чи іншого стану речей в світі. Пише так: “Навіть якщо відправник намагається “виражатися об’єктивно”, видно, що вибір виразів, який ним здійснюється, структурує і обумовлює уявлення, які отримує реципієнт. Така характерна для мови і людини, яка користується мовою, здатність до конструювання і впливу і є якраз те, що ми маємо на увазі, стверджуючи, що “мова є інструментом соціальної влади” (social power)” [1, с. 90]. Яскравим прикладом здатності мови здійснювати соціальну владу і таким чином формувати уявлення про світ може бути мова тоталітарного дискурсу, проявлялася в тому, що в усіх сферах комунікації нав’язувалися особливі – лише і саме в інтересах колективного відправника повідомлення – відносини, оцінки і

типи поведінки” [9, с. 81]. Мова тоталітарного суспільства – це новомова, на яку звернув увагу і досліджував у своїх літературних та наукових працях Дж. Орвела.

Передусім автор “1984” приділяє увагу феномену лінгвістичного конструктивізму, який використовувала влада тоталітарної системи – ангсоца, описаного в романі. Новомова, що була сконструйована для того, щоб забезпечити знаковими засобами світогляд і мисленнєву діяльність прихильників ідеології, на якій тримався ангсоц. Таким чином, за допомогою мови формується певний політичний дискурс, який за допомогою знаків повністю окреслює політичну реальність. Окрім того, ми маємо справу із тоталітарним суспільством, а тому завданням новомови та дискурсу, який за допомогою її засобів твориться, є зробити неможливим будь-які інші альтернативні думки. Це здійснювалося на основі диференціації лексики, бідності словника, конструювання слів на основі узагальнення, перефразування та ефемізації усіх назв, перекручення критерію істинності, використання стереотипів та спрощень. *Словник В* новомови, що в романі Дж. Орвела “1984” постає як такий, що містить лексику власне новомови, використовувався для політичних потреб. Слова, які були для цього сконструйовані, не лише мали певний політичний сенс, але й нав’язували людині, яка їх вживала, певну позицію. Для того, щоб правильно вживати ці слова і правильно займати свою позицію, слід знати основи тоталітарної ідеології ангсоца, тобто повністю бути введеним у політичний дискурс і підкоритися йому [6].

Дослідження Дж. Орвела того, яким чином мова вживається в політиці та як вона формує політичний дискурс, представлені також у його відомій статті “Політика та англійська мова” [7, с. 280-294]. Зокрема, в цій праці стверджується про деградацію мови, яка викликана політичними та економічними чинниками. Деградація проявляється в тому, що використовуються мертві метафори, мовні трюки або хибні вербальні складові, схильність до пишномовної манери висловлюватися, використання слів, які полишені сенсу.

Розглядаючи поняття політичного дискурсу, варто зауважити, що саме на основі дискурсивних практик формується соціальна чи політична ідентичність, а за допомогою значень, які втворюються у межах дискурсу, здійснюється впровадження змін у соціальні структури.

Крім цього, політичний дискурс досить часто співвідноситься із іншими дискурсами. Саме на основі цього співвідношення

ми можемо більш чітко його окреслити. Деякі дослідники виокремлюють точки дотичності політичного дискурсу з: юридичним дискурсом (наприклад, закони є результатом діяльності як юристів, так і політиків); науковим дискурсом (коли, наприклад, вчені-політологи дають на основі своїх досліджень рекомендації для політиків); мас-медійним дискурсом (коли за допомогою засобів масової комунікації політики намагаються донести публіці свої ідеї); педагогічним дискурсом (таке співвідношення пов'язане із соціалізацією особистості, коли, так би мовити, відбувається формування свідомого громадянина); рекламним дискурсом (варто тут згадати насамперед політичну рекламу); релігійним дискурсом (деякі дослідники звертають увагу на подібність політичного дискурсу і релігійного через те, що в обох випадках часто використовуються подібні прийоми); побутовим дискурсом (наприклад, обговорення політичних подій в неформальних ситуаціях); художнім дискурсом (коли політика стає предметом опису і розмірковувань у мемуарах, художніх творах і т. ін.); спортивно-ігровим дискурсом (надзвичайно яскраво присутній в політиці момент змагальності, на що звернув увагу один із найбільш відомих мислителів, який осмислив феномен гри в культурі, Й. Гейзінга); військовим дискурсом (прикладом може бути, скажімо, військова доктрина держави) [10, с. 35-46].

Зважаючи на особливості політичних дискурсів сучасності, помітним є те, що важлива проблема політики полягає в тому, що в політичній реальності, яка часто тепер формується в результаті віртуалізації політичних феноменів, можемо зустрітися із феноменом “поставлених дискурсів” чи також псевдодискурсів. У їх основі лежить інсценізація дискурсивних практик, використання певного словника концептів у такий спосіб, щоб максимально змінити, радикалізувати їх значення та зумовити певну інтерпретацію соціальних і політичних феноменів. Така радикалізація має на меті привести до актуалізації псевдодискурсу. Як правило, при цьому максимально експлуатуються міфологеми, стереотипи, конфліктні сценарії. Псевдодискурси формуються на основі текстуалізації псевдоподій. Останні визначають як такі події, що передусім “сконструйовані” засобами масової комунікації, найчастіше способом повідомлення [11, с. 97].

Загалом, політичні дискурси мають значний вплив на формування політичної реальності. Саме від дискурсу залежить розуміння того, що таке політика. Безперечно, це має як позитивні, так і негативні моменти. Позитивним є те, що створюється варіативність текстів і контекстів, а відтак, можна більш ефективно

реалізуватися ідею демократичного устрою. Негативним моментом є те, що політика внаслідок дискурсивізації політичного і розміщення його поміж текстом і контекстом перетворюється на риторику, а це може призвести до маніпуляцій і неможливості критичної рефлексії над політичними феноменами.

Література

1. Блакар Р. Язык как инструмент социальной власти / Р. Блакар // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М. : Прогресс, 1987. – С. 88-125.
2. Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. Ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
3. Йоргенсен М. Дискурс-анализ. Теория и метод / М. Йоргенсен, Л. Филлипс – Х. : Изд. Гуманитарный центр, 2004. – 336 с.
4. Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса. – М. : Прогресс, 1999. – 416 с.
5. Лаклау Э. Невозможность общества / Э. Лаклау // Логос. – 2003. – № 4-5 (39). – С. 54-57.
6. Оруэлл Дж. О новоязе [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.orwell.ru/library/novels/1984/russian/ru_app (26.10.2009). – Название с экрана.
7. Оруэлл Дж. Политика и английский язык / Дж. Оруэлл // Политическая лингвистика. – Вып. 20. – Екатеринбург, 2006. – С. 280-294.
8. Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн. : Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001. – 1040 с.
9. Чернявская В. Е. Дискурс власти и власть дискурса. Проблемы речевого воздействия / В. Е. Чернявская – М., 2006. – 136 с.
10. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. Дис. на соиск. уч. ст. доктора филолог. наук / Е. И. Шейгал – Волгоград, 2000. – 433 с.
11. Штрамайер Г. Політика і мас-медіа / Г. Штрамайер. – К. : КМ-Академія, 2008. – 303 с.
12. Laclau E., Mouffe Ch. Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics. – London, New York : Verso, 2001. – 198 p.